

chápania toho, čo znamená byť ženou alebo mužom v konkrétnom kultúrnom prostredí.

Uvažovanie o „rode“ ako o kategórii zachytávajúcej takéto „podobnosti“ umožňuje, ako sa mi zdá, vyhnúť sa ďalekosiahlym zovšeobecneniam — tieto podobnosti nie sú totiž stabilné, ale naopak, sú premenlivé a pripúšťajú rozličné stupne (podobnosť v jednom ohľade nemusí znamenať podobnosť vo všetkých ostatných, podobnosť sa môže meniť v čase, môžeme hovoriť o menšej či väčšej miere podobnosti).

Na záver by som chcela poznamenať, že funkčnosť kategórie rodu treba posudzovať vždy vzhľadom na kontext, v ktorom sa používa, ako aj vzhľadom na zámery a ciele konkrétneho výskumného programu. Možno súhlasím s názorom, podľa ktorého pre feministické myslenie ostáva stále aktuálnou úloha vysporiadať sa s problémom „miery“ (Farkašová 1992) produktívnosti kategórie rodu pri analýze najrozličnejších aspektov spoločenského života, postavenia ženy v sieti sociálnych, politických a mocenských vzťahov, ako aj pri tvorbe stratégie praktickej politiky. Nazdávam sa však, že feministické myslenie by nemalo rezignovať na hľadanie a nachádzanie „rodových podobností“, ako by nemalo rezignovať ani na kategóriu rodu ako účinného, aj keď nie výlučného analytického nástroja takéhoto hľadania.

Poznámky

- 1 Uvedomujem si, že hovorím o „feministickom diskurze“ takto všeobecne, ako by išlo o nejaký homogénny útvar, je príliš zjednodušujúce. Vo svojej štúdií si budem všimnúť iba jednu líniu feministických teoretických debát, ktoré sa sformovali prevažne na póde amerického akademického feminizmu. Zovšeobecňujúci a zjednodušujúci termín v názve článku som zvolila preto, aby som sa vyhla tomu, že sa ešte väčšmi skomplikuje aj tak zložitý a viacúrovňový fenomén.
- 2 Táto téma priťahuje pozornosť už niekoľko desaťročí, počnúc *Druhým pohľadom* Simone de Beauvoir až do dnešných dní. Venovali sa jej autorky patriace k rozličným prúdom feministického myslenia, či pôsobiace v rozličných oblastiach feministickej teórie. Pozri k tomu napr. Susan Bordo: *Feminism, Postmodernism, and Gender-Scepticism*. In: Linda J. Nicholson (ed.): *Feminism / Postmodernism*. Routledge, 1990, s. 137; Josephine Donovan: *Feminist Theory*. The Continuum Publishing Company, New York 1992, s. 172–180; A. M. Jaggar: *Feministická etika: problémy, projekty, perspektívy*. In: *Filosofický časopis* 1992, č. 5; Herta Nagl-Dočekalová, H.: *Co je feministická filozofia?* In: *Filosofický časopis* 1992, č. 5.
- 3 Pozri o tom napr. Josephine Donovan: *Feminist Theory*. The Continuum Publishing Company, New York 1992; Farkašová, E.: *Jej svet, jej teória?* In: *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Archa, Bratislava 1994.
- 4 Linda Fisher (*Gender and Other Categories*. In: *Hypatia*, zv. 7, č. 3, leto 1992, s. 178) v tejto súvislosti však upozorňuje na to, že táto kontroveznosť nie je nutne dôsledkom metodologickej nefunkčnosti „rodu“ alebo toho, že orientuje výskum nesprávnym smerom, pretože vyjadriť, artikulovať nejaký problém pomocou istého konceptuálneho rámca, pomocou istých pojmov ešte neznamená jednoznačne determinovať skúmaný jav použitými kategóriami.
- 5 Pozri súbor článkov pod hlavičkou *Symposium on Susan Bordo's Feminist Scepticism and the Maleness of Philosophy*. In: *Hypatia*, zv. 7, č. 3, leto 1992.
- 6 Nagel, Thomas: *The View From Nowhere*. Oxford University Press, New York 1986.
- 7 Kritika západnej filozofickej tradície a odhalenie jej „mužskosti“ je jednou z centrálnych tém — samozrejme, popri ďalších, nemenej dôležitých témach, ako je napr. problém ženskej inakosti a iné — filozofickej iniciatívy pestovanej pod hlavičkou „feministická filozofia“ a je v súčasnosti prezentovaná v skoro neprehľadnom množstve literatúry. Táto kritika je vedená po viacerých líniách a z viacerých pozícií, je prítomná tak vo francúzskej postštrukturalistickej

orientovanej vetve, ako aj v anglo-americkej vetve feministickej filozofie. Bližšie k tomu pozri napr.: Gatens, Moira: *Feminism and Philosophy*. Polity Press, Cambridge 1991; Antony, Louise M. — Witt, Charlotte (ed.): *A Mind of One's Own*. Westview Press 1993; Grimshaw, Jean: *Feminism and Philosophy*. In: *The Blackwell Companion to Philosophy*. (Ed. Bunnin, Nicholas — Tsui-James, E. P.) Blackwell Publishers 1996. O vývojových etapách takto orientovanej kritiky pozri aj štúdiu Corneliie Klinger v tomto čísle Aspektu.

- 8 O dôsledkoch rodového rozdielu na tvorbu poznania pozri aj: Fox Kellerová, Evelyn: *Úvahy o rode a vede. Dynamická autonómia: objekty ako subjekty*. In: *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Archa, Bratislava 1994.
- 9 Ak niekomu pripadá tento typ argumentácie známy aj v našich podmienkach, nie je to zrejme vec čistej náhody.
- 10 Pri dech, ktoré nazývame hrami (ako šach, kartové hry, loptové hry a pod.), nenájdeme nič, čo by bolo všetkým spoločné, ale uvidíme podobnosti, príbuznosti, hovorí Wittgenstein. Alebo „*namiesť toho, aby som určil, čo je spoločné všetkému, čo nazývame jazykom, hovorím, že niet toho, čo by bolo všetkým týmto javom spoločné a vzhľadom na čo by sme na všetky používali to isté slovo — ale sú si mnohými rozmanitými spôsobmi príbuzné*“ (Wittgenstein, Ludwig: *Filozofické skúmania*. Bratislava 1979, s. 55). Nemohli by sme si predstaviť, že analogicky tomu, ako funguje termín „hra“ v jazyku, by mohol fungovať aj „rod“ vo feministickom diskurze?

Literatúra

- ANDERSON, E.: *Feminist Epistemology: An Interpretation and a Defense*. In: *Hypatia* zv. 10, č. 3, 1995.
- BEAUVOIROVÁ, Simone de: *Druhý pohľad*. I. a II. zv., Obzor, Bratislava 1967.
- BORDO, Susan: *Feminist Scepticism and the „Maleness“ of Philosophy*. In: *The Journal of Philosophy* č. 11, 1988.
- BORDO, Susan: *Feminism, Postmodernism, and Gender-Scepticism*. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism / Postmodernism*. Routledge 1990.
- BORDO, Susan: „*Maleness*“ Revisited. In: *Hypatia* zv. 7, č. 3, 1992.
- BUTLER, Judith: *Response to Bordo's „Feminist Scepticism and the Maleness of Philosophy“*. In: *Hypatia* zv. 7, č. 3, 1992.
- FARKAŠOVÁ, Etela: *Feminizmus a / verus postmodernizmus*. In: *Filozofia* č. 9, 1992.
- FARKAŠOVÁ, Etela: *Jej svet, jej teória?* In: *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Archa, Bratislava 1994.
- FISHER, Linda: *Gender and Other Categories*. In: *Hypatia* zv. 7, č. 3, 1992.
- FLAX, Jane: *Postmodernism and Gender Relations in Feminist Theory*. In: Nicholson, Linda J. (ed.): *Feminism / Postmodernism*. Routledge 1990.
- GRIMSHAW, Jean: *Feminism and Philosophy*. In: *The Blackwell Companion to Philosophy*. (Ed. Bunnin, Nicholas — Tsui-James, E.P.) Blackwell Publishers 1996.
- HEINÄMAA, Sara: *What is a Woman? Butler and Beauvoir in the Foundations of the Sexual Difference*. In: *Hypatia* zv. 12, č. 1, zima 1997.
- JAGGAROVÁ, A. M.: *Feministická etika: problémy, projekty, perspektívy*. In: *Filosofický časopis* č. 5, 1992.
- KICZKOVÁ, Zuzana: *Jej inakosť, jej identita?* In: *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Bratislava 1994.
- KICZKOVÁ, Zuzana: *Ekofeministické koncepcie ako nová alternatíva vzťahu k prírode*. In: *Aspekt* 1997, č. 2.
- LLOYD, Genevieve: *Woman as Other: Sex, Gender, and Subjectivity*. In: *Australian Feminist Studies*, leto 1989.
- LLOYD, GENEVIEVE: *Maleness, Metaphor, and the „Crisis“ of Reason*. In: Antony, Louise M. — Witt, Charlotte (ed.): *A Mind of One's Own*. Westview Press 1993.
- MILLIGAN, Maureen: *Reflections on Feminist Scepticism, The „Maleness“ of Philosophy and Postmodernism*. In: *Hypatia* zv. 7, č. 3, 1992.
- NAGL-DOČEKALOVÁ, H.: *Co je feministická filozofia?* In: *Filosofický časopis* č. 5, 1992.
- NICHOLSON, Linda J. (ed.): *Feminism / Postmodernism*. Routledge 1990.
- STRICKLAND, Susan: *Feminism, Postmodernism and Difference*. In: *Knowing the Difference: Feminist Perspectives in Epistemology*. Routledge 1994.
- TANESINI, Alessandra: *Whose Language?* In: *Knowing the Difference: Feminist Perspectives in Epistemology*. Routledge 1994.
- WEBB, M. O.: *Feminist Epistemology and the Extent of the Social*. In: *Hypatia* zv. 10, č. 3, 1995.
- WITTGENSTEIN, Ludwig: *Filozofické skúmania*. Archa, Bratislava 1979.

JUDITH BUTLER

náhodnosť základov: feminizmus a problém „postmodernizmu“

Problém postmodernizmu je skutočne problémom — existuje totiž vôbec čosi ako postmodernizmus? Postmodernizmus je historickou charakteristikou, je to istý teoretický postoj — a čo to znamená, ak sa termín vyjadrujúci istú estetickú prax používa teraz v súvislosti so sociálnou teóriou, konkrétne s feministickou sociálnou a politickou teóriou? Kto sú to tí postmodernisti? Je to označenie, ktoré človek volí sám, alebo je to skôr označenie človeka, ktorý niečo kritizuje, diskurzívne analyzuje alebo spochybňuje integritu či koherentnosť totalizujúcich opisov spoločnosti?

Poznám tento termín z bežného použitia a zvyčajne sa s ním stretávam v takýchto zásadných formuláciách: „ak existuje len diskurz...“, „ak všetko je text...“, „ak je subjekt mŕtvý...“ či „ak skutočné telá neexistujú...“. Takáto veta sa začína varovaním pred hroziacim nihilizmom, pretože ak sa ukáže, že začarovaný obsah všetkých týchto podmienovacích viet je pravdivý, potom — a vždy existuje nejaké potom — musíme naisto počítvať s viacerými nebezpečnými následkami. „Postmodernizmus“ teda býva vyjadrený formou opatrného podmienovacieho spôsobu a niekedy aj vo forme paternalistického opovrhovania tým, čo vyzerá mlaďo a čo je iracionálne. Proti tomuto postmodernizmu stojí úsilie postulovať základné premisy, vopred stanoviť, že každá teória politiky musí mať svoj subjekt, že ho musí od počiatku predpokladať a že musí predpokladať aj vzťahovosť jazyka, integritu svojich inštitucionálnych opisov. Politiku si totiž nemožno predstaviť bez základu, bez týchto premís. Majú však tieto tvrdenia zabrániť náhodnostnému formovaniu politiky, ktorá vyžaduje, aby tieto pojmy platili

ako nespochybňované súčasti jej vlastnej definície? Je to naozaj tak, že celá politika a feministická politika zvlášť je nemysliteľná bez týchto závažných premís? Alebo je to skôr tak, že ak sa tieto premisy problematizujú, ukáže sa náhodnosť istej špecifickej verzie politiky?

Tvrdiť, že politika musí mať stabilný subjekt, znamená tvrdiť, že proti tomuto tvrdeniu nemôže existovať žiadna politická opozícia. Z tohto tvrdenia vlastne vyplýva, že kritika tohto subjektu nemôže byť politicky fundovaná kritikou, ale že je skôr čímsi, čo ohrozuje politiku vôbec. Vyžadovať takýto subjekt politiky znamená vyvlastniť politickú oblasť a takéto vyvlastnenie, z analytického hľadiska postulované ako základný znak politického, stanovuje hranice politickej oblasti, pričom spôsob ich stanovenia nepodlieha politickej kontrole. Ak sa oblasť politických funkcií stanoví jednostranne, ide o autoritársky úskok, ktorým sa v konečnom dôsledku potláča politická súťaž o status subjektu politiky.¹

Odmietnuť takýto predpoklad, t. j. odmietnuť požiadavku takéhoto subjektu od samého počiatku neznamená to isté ako zaoberať sa celkom bez tohto pojmu; naopak, znamená to položiť si otázku o procese jeho konštituovania i otázku, aký politický význam a politické dôsledky má chápanie tohto subjektu ako požiadavky či predpokladu teórie. Zatiaľ sme sa však nedostali k pojmu postmodernizmu.

Postmodernizmu sa pripisuje množstvo postojov, akoby to bola nejaká vec — potenciálny nositeľ súboru postojov: Existuje len diskurz — ako keby diskurz bol nejakou monistickou látkou, z ktorej sa skladajú všetky veci; subjekt je

mŕtvy, už nikdy nemôžem povedať Ja; neexistuje realita, existujú iba reprezentácie. Tieto charakteristiky sa v rôznej podobe prisudzujú postmodernizmu či postštrukturalizmu, pričom tieto dva pojmy sa spájajú dovedna, niekedy zasa s dekonštrukciou, a niekedy sa chápu aj ako neidentifikovateľná zlúčenina francúzskeho feminizmu, dekonštrukcie, lacanovskej psychoanalýzy, foucaultovskej analýzy, Rortyho konverzacionalizmu a kulturologie. Na tejto strane Atlantiku v najnovších diskusiách riešia termíny „postmodernizmus“ či „postštrukturalizmus“ otázku týchto rozdielnych postojov jedným ťahom – predstavujú substantívum zahrňujúce tieto postoje i množstvo ich modalít a permutácií. Niektorých protagonistov diania na tomto kontinente možno prekvapí, že lacanovská psychoanalýza vo Francúzsku sa stavia proti postštrukturalizmu, že Kristeva odsudzuje postmodernizmus,² že foucaultovci sa zriedka odvolávajú na derridovcov, že Cixous a Irigaray stoja zásadne proti sebe a že jediným chabým spojením medzi francúzskym feminizmom a dekonštrukciou je spojenie medzi Cixous a Derridom, hoci z hľadiska textu možno nájsť istú afinitu aj medzi Derridom a Irigaray. Biddy Martin teda správne poukazuje na to, že takmer celý francúzsky feminizmus sa pridáva pojmu vrcholný modernizmus a avantgarda, a tak si musíme položiť otázku, či tieto teórie či práce možno jednoducho zahrnúť do kategórie postmodernizmu.

Navrhujem, aby sme problém postmodernizmu nechápali iba ako otázku, ktorú postmodernizmus stavia feminizmu, ale ako otázku Čo je to postmodernizmus? Čím sa vyznačuje jeho existencia? Jean-François Lyotard síce presadzuje tento termín, ale nemôžeme ho brať ako príklad aktívít ostatných údajných postmodernistov.³ Lyotardove práce sú napríklad v ostrom rozpore s prácami Derridu, ktorý nepotvrďuje predstavu o „postmodernom“, ale aj s prácami ďalších autorov, ktorých zástancom má byť práve Lyotard. Sú jeho práce paradigmatické? Majú všetky tieto teórie rovnakú štruktúru (čo je príjemná predstava pre kritika, ktorý by ich všetky odmietol jedným ťahom)? Je úsilie kolonizovať a domestikovať tieto teórie ako rovnaké, syntetizovať ich a šikovne zoskupiť do jednej kolónky jednoducho odmietnutím špecifickosti týchto postojov – má byť ospravedlnením toho, že ich nečítame alebo ich nečítame dosť pozorne? Ak totiž Lyotard používa tento termín a ak ho možno pokojne spojiť s istou skupinou autorov a ak sa v jeho prácach predsa len nájde nejaké problematické tvrdenie, môže potom toto tvrdenie slúžiť ako „príklad“ „postmodernizmu“, príznačný pre celok?

Ak však správne chápem celý program postmodernizmu, má spochybňovať to, ako takéto „príklady“ a „paradigmy“ slúžia na potlačenie a vymazanie toho, čo chcú vysvetliť. „Celok“, celá oblasť postmodernizmu v jeho predpokladanej šírke je totiž účinným „produktom“ príkladu, ktorý má ako príklad reprezentovať charakteristický znak celku; ak je teda Lyotardov príklad reprezentáciou postmodernizmu, potom sme celú oblasť nahradili jedným príkladom, čo viedlo k hrubej redukcii tejto oblasti na jednu časť textu, ktorú je daný kritik ochotný čítať a v ktorej sa, ako inak, vyskytuje termín „postmoderný“.

Tento prejav konceptuálnej bravúrnosti, s akou sa pod pojem postmoderného zahŕňa istý súbor postojov, vďaka ktorému sa postmoderna stáva epochou či syntetickým celkom a ktorým sa tvrdí, že časť môže reprezentovať tento umelo vytvorený celok, je vlastne sebaoslavným mocenským úskokom. Je prinajmenšom paradoxné, že tento bravúrny konceptuálny ťah, ktorým sa ignorantsky vytvára toto zoskupenie postojov pod hlavičkou postmoderny, chce zažehnať nebezpečenstvo politického autoritarizmu. Vychádza totiž z predpokladu, že istá časť textu má charakter reprezentácie, že reprezentuje istý fenomén a že štruktúru „týchto“ postojov možno v pravom zmysle a efektívne odhaliť v štruktúre jedného z nich. V čom spočíva od samého začiatku oprávnenosť tohto predpokladu? Od začiatku musíme predpokladať, že teórie sa vyskytujú v akýchsi vzťahoch či organizovaných totalitách a že z historického hľadiska súbor teórií s podobnou štruktúrou vzniká ako artikulácia historicky špecifického statusu ľudského myslenia. Táto heglovská metafora, stále prítomná v Adornových prácach, od samého začiatku predpokladá, že tieto teórie sa môžu vzájomne nahrádzať, pretože sa zaoberajú rovnakou štruktúrou, ktorú rôznym spôsobom symptomatizujú. Tento predpoklad však už nemôže platiť, pretože niektoré z postojov, šťastne zjednotených pod hlavičkou postmodernizmu, rôznym spôsobom spochybňujú práve heglovský predpoklad, že od samého počiatku máme k dispozícii syntézu. Mohli by sme tvrdiť, že ak – a pokiaľ – postmodernizmus funguje ako takýto zjednocujúci znak, potom je to rozhodne znak „moderný“, čo je aj dôvodom pochybností o tom, či sa možno vyslovovať za, alebo proti tomuto postmodernizmu. Postulovať tento termín ako čosi, čo možno iba potvrdiť, alebo odmietnuť, znamená vnucovať mu jedno miesto v rámci binárneho modelu, aby sa tak na úkor nejakého plodnejšieho modelu presadila logika a neprotirečivosť.

Možno je dôvodom tejto unifikácie postojov aj nepodajnosť danej oblasti, ktorá spôsobuje, že rozdiely medzi týmito postojmi nemožno zachytiť v symptomatickej forme pomocou príkladov či vzájomnou reprezentáciou ani ako reprezentáciu nejakej spoločnej štruktúry zvanej postmodernizmus. Ak má postmodernizmus ako termín v rámci sociálnej teórie či konkrétne feministickej sociálnej teórie nejakú platnosť alebo význam, potom ho možno azda nájsť v kritickom úsilí ukázať, ako je teória, filozofia vždy prepojená s mocou – a zrejme práve toto spojenie charakterizuje úsilie skrotiť a zavrhnúť pod hlavičkou postmodernizmu rad významných kritických postojov. Pohľad, podľa ktorého sa filozofický aparát v jeho rôznych konceptuálne zdokonalených podobách vždy zúčastňuje na výkone moci, nie je nový. Potom však ani postmoderné nemožno zamieňať s novým; napokon, až vrcholný modernizmus sa začal zaoberať „novým“; v každom prípade však postmoderna spochybňuje možnosť existencie „nového“, ktoré by už nebolo nejakým implikovaným v „starom“.

Niektorí najnovší kritici normatívnej politickej filozofie však zvýrazňujú myšlienku, že uchýľovanie sa do pozície – hypoteticky, kontrafaktuálne či iba v predstavách – mimo mocenskej hry, do pozície usilujúcej vytvoriť metapolitický základ pre vyjednávanie o mocenských vzťahoch, je

azda tým najzákernejším mocenským úskokom. To, že táto pozícia mimo moci uplatňuje svoj nárok na legitímnosť odvolávaním sa na predchádzajúcu a implicitne univerzálnu dohodu, nijako dané obvinenie neanuluje – ktorý racionálny program by totiž vopred mohol určiť, čo možno považovať za dohodu? Aká forma zákerného kultúrneho imperialismu sa to tu uzákoňuje pod hlavičkou univerzálného?⁴

Nepoznám veľmi termín „postmoderný“, ale ak na tom, čo možno lepšie chápem ako postštrukturalizmus, niečo je, potom je to myšlienka, že moc preniká do samotného pojmového aparátu, usilujúceho stanoviť jej termíny, že preniká aj do subjektívnej pozície kritika; a ďalej, že táto prítomnosť termínov kritiky v oblasti moci *neznamená* nástup nihilistického relativizmu, ktorý nedokáže normy zaplniť ničím, ale že je priamo predpokladom politicky angažovanej kritiky. Stanoviť súbor noriem, ktoré sú mimo sily a moci, je samo osebe významnou konceptuálnou činnosťou, ktorá svoju vlastnú mocenskú hru cibří, maskuje a rozširuje odvolávaním sa na metafory normatívnej univerzálnosti. A táto myšlienka neznamená zbaviť sa základov alebo dokonca zastávať postoj známy pod menom antifundacionalizmus. Oba tieto postoje patria k sebe ako rôzne verzie fundacionalizmu a s ním spojených problémov skepticizmu. Treba naopak podrobne preskúmať, čo sa teoretickým krokom stanovujúcim základy *sankcionuje* a čo presne sa ním vylučuje alebo čomu sa ním predchádza.

Zdá sa, že teória postuluje základy neustále a že priebežne vytvára implicitné metafyzické záväzky, aj keď sa im bráni; základy sú tým, čo sa v rámci teórie nespochybňuje a nedá spochybňovať. Nevytvárajú sa však samotné tieto základy, t. j. tieto premisy slúžiace ako sankcionujúci fundament, vylučovacím procesom, ktorého zohľadnením získava aj zakladajúca premisa status náhodného a spochybiteľného predpokladu? Dokonca aj keď tvrdíme, že existuje akási mlčky predpokladaná univerzálna báza takéhoto základu, tento predpoklad a táto univerzalita jednoducho vyvírajú novú oblasť nespochybiteľnosti.

Môžeme však založiť teóriu či politiku na rečovej situácii či na pozícii subjektu, keď sa len nedávno začal odhaľovať výrazne etnocentrický náboj samotnej kategórie univerzálného? Koľko „univerzáln“ existuje⁵ a do akej miery možno kultúrny konflikt chápať ako stret viacerých predpokladaných a nezmieriteľných „univerzáln“, ako konflikt, ktorý nemožno riešiť odvolávaním sa na kultúrne imperialistický pojem „univerzálného“ alebo ktorý takto možno vyriešiť iba za cenu násillia? Konceptuálne i materiálne násillie takýchto praktík sme podľa mňa videli vo vojne USA proti Iraku – podľa týchto praktík sa arabský „iný“ nachádza absolútne mimo „univerzálnych štruktúr rozumu a demokracie“, a preto ho treba násillie do nich začleniť. Je príznačné, že na to, aby USA násillie prinavrátili Irak k „demokratickému“ stádu, museli okrem iného porušiť demokratický princíp politickej zvrchovanosti a slobody prejavu, a tento prejav násillia ukazuje okrem iného aj to, že podobné predstavy o univerzalite sa presadzujú porušovaním práve tých univerzálnych princípov, ktoré sa majú realizovať. Zo všeobecnejšieho hľadiska treba v politickom kontexte súčasného postkolonializmu zrejme zvlášť zdôrazniť samotnú kate-

góriu „univerzálného“ ako miesto neutíchajúcich sporov a opätovného prehodnocovania významu (*resignification*).⁶ Tento termín je teda sporný, preto predpokladať od samého začiatku procedurálny či podstatný pojem univerzálného nevyhnutne znamená zavádzať do sociálnej oblasti kultúrne hegemonický pojem. Vyhlasovať tento pojem za filozofický nástroj sprostredkujúci v mocenských konfliktoch teda vlastne znamená zachovávať a obnovovať hegemonickú mocenskú pozíciu, a to tým, že mu udelíme miesto, ktoré má z metapolitického hľadiska zásadný normatívny význam.

Na prvý pohľad by sa mohlo zdať, že mi ide iba o konkrétnejšiu a vnútorne rozmanitejšiu „univerzalitu“, o syntetickejší a obsažnejší pojem univerzálného, a že sa teda nedokážem odpútať od samotného základného pojmu, ktorý sa snažím spochybniť. Moje úsilie sa však podľa mňa zásadne odlišuje od úsillia, ktorého cieľom je vyčerpávajúca artikulácia univerzálnosti. Predovšetkým, takýto totalizujúci pojem by sme mohli formulovať iba za cenu ďalšej redukcie jeho obsahu. Aby sme vopred nevylúčili budúce možné obohatenie jeho obsahu, termín „univerzalita“ musí byť neustále otvorený, musí byť neustále predmetom sporu a musí sa neustále problematizovať. A skutočne, z môjho hľadiska a z každého historicky obmedzeného hľadiska žiadny totalizujúci pojem univerzálného nebude ospravedlňovať nepredvídané a nepredvídateľné nároky, ktoré vzniknú pod hlavičkou „univerzálného“, ale rúzne s nimi skoncuje. V tomto zmysle sa nepokúšam túto kategóriu odmietnuť, ale chcem ju zbaviť jej neprimeranej dôležitosti, akú jej pripisujú fundacionalisti, aby sme ju mohli chápať ako miesto permanentnej politickej súťaže.

Sociálna teória verná myšlienke demokratickej súťaže musí v postkoloniálnom kontexte nájsť spôsob, ako spochybniť základy, ktoré má položiť. Práve podrobné skúmanie úskočnosti autority, ktorá sa chce postaviť mimo súťaže, je podľa mňa jadrom každého radikálneho politického projektu. Pokiaľ postštrukturalizmus ponúka spôsob kritiky, ktorým sa tento fundacionalistický krok spochybňuje, možno ju použiť ako súčasť takéhoto radikálneho programu. Všimnite si, že som povedala „možno ju použiť“ – podľa mňa táto teória nemá žiadne nevyhnutné politické dôsledky, možno ju iba politicky použiť.

Ak je jednou z predstáv spájaných s postmodernizmom myšlienka, že východiskovým bodom nemôže byť vo filozofii epistemológia, potom by v postmodernizme nemalo ísť o to, že isté subjekty o sebe vyhlasujú, že poznávajú a teoretizujú pod hlavičkou postmoderny, ktorou sa zaštitujú pred inými subjektmi, ktoré zasa o sebe vyhlasujú, že poznávajú a teoretizujú pod hlavičkou moderny. A skutočne, práve takého rámcovanie diskusie spochybňuje predstava, že pozícia vyjadrená subjektom je vždy do istej miery tvorená tým, čo subjekt musí vytlačiť, aby mohol túto pozíciu zaujať, a že teoretizujúci subjekt sa ako taký konštituuje na základe radu vylučovacích a selektívnych procedúr. Lebo kto sa to vlastne konštituuje ako feministický teoretik, feministická teoretička, ktorý/á svojím diskusným rámcom vzbudzuje pozornosť verejnosti? Nie je to tak, že moc vždy pôsobí vopred, že zasahuje do samotných procedúr, ktorý-

mi sa určuje, kto bude subjektom vystupujúcim v mene feminizmu a na koho sa bude obracať? A nie je jasné aj to, že v procese subjektívácie, v závere ktorého vystupuje pred nami istý subjekt feministickej diskusie, predpokladá proces podriadenia? Čo to hovorí, keď vás oslovujem ako Ja? Aké historické podoby mala inštitucionalizácia podriaďovania a subjektívácie, ktorá určuje moju pozíciu tu a teraz? Ak existuje čosi ako „pozícia Butler“, je to pozícia, ktorú formujem, zverejňujem a zastávam, ktorá mi patrí ako akési teoretické vlastníctvo? Alebo je to len gramatika subjektu, vďaka ktorej ma ostatní jednoducho situujú ako vlastníka týchto teórií?

Ako sa vlastne pozícia stáva pozíciou – veď evidentne nie každá výpoveď je pozíciou. Ide tu jasne o istú autorizujúcu moc a tá iste nevyvierá z pozície samotnej. Moja pozícia je mojou do tej miery, že Ja – pričom sa nevyhýbam zámenu – opakujem a významovo prehodnocujem teoretické pozície, ktoré ma konštituovali, pričom skúmam možnosť ich konvergencie a snažím sa zohľadňovať aj možnosti, ktoré tieto pozície zásadne vylučujú. To však samozrejme neznamená, že Ja vládne pozíciám, ktoré ma konštituovali, že sa v nich nezaujato prehŕňam, že niektoré ponechávam bokom a iné prijímam, hoci istá časť môjho konania môže mať aj takúto podobu. Ono Ja, ktoré medzi nimi volí, je už vždy nimi konštituované. Toto Ja je miestom prenosu tohto opakovaného záznamu, no tvrdenie, že Ja je situované, jednoducho nie je dosť výstižné; Ja, toto Ja je *konštituované* týmito pozíciami, pričom tieto pozície nemajú iba teoretickú podobu, ale sú to pevne zakorenené princípy organizujúce materiálnu prax a inštitucionálne usporiadanie, sú to matrice moci a diskurzu, ktorých produktom som ja ako viditeľný „subjekt“. Toto Ja by skutočne nemyslelo, nehovorilo, keby nebolo pozícií, ktorým oponujem, pretože tieto pozície, podľa ktorých subjekt musí byť daný vopred a diskurz je nástrojom reflexie tohto subjektu, sú už súčasťou toho, čo ma konštituuje.

Žiadny subjekt nevychádza len sám zo seba; a v mylnej predstave, že je to tak, sa jeho konštitutívne vzťahy dajú poprieť iba tak, že sa budú chápať ako oblasť vonkajších faktorov, pôsobiacich proti nemu. Mali by sme sa skutočne zamyslieť nad tvrdením Luce Irigaray, že už subjekt ako výplod predstavivosti v procese autogenézy je vždy maskulínny. Z psychoanalytického hľadiska táto verzia subjektu vznikla ako výsledok istého odmietnutia či primárneho potlačenia závislosti subjektu od materského princípu.

Kritika subjektu nie je jeho negáciou či zavrnutím, ale skôr dôkladným skúmaním jeho štruktúry, ktorá sa chápe ako vopred daná alebo ako fundacionalistická premisa. Keď vypukla vojna s Irakom, vojenský stratégovia nám ukazovali mapy Stredného Východu, objekty analýzy i ciele konkrétnych vojenských akcií. Televízne stanice pozývali do vysielania generálov na dôchodku i aktívnych generálov ako zástupcov generálov v bojovom nasadení, ktorých zámeri sa dôsledne realizovali pri deštrukcii rôznych irackých vojenských základní. Rôzne informácie o počiatkových úspechoch týchto operácií sprevádzal veľký entuziazmus a zdalo sa, že tento zásah do cieľa, táto zjavne dokonalá realizácia zámerov v praktickej akcii bez veľkého odporu

a prekážok bude príležitosťou nielen zničiť iracké vojenské objekty, ale aj presadiť maskulinizovaný západný subjekt, ktorého vôľa bezprostredne prechádza do činu, ktorého slová a poriadok sa materializujú v akcii vylučujúcej aj tú najmenšiu možnosť protiútoka a ktorého ničivá sila zároveň potvrdí nepreniknuteľné hranice jeho vlastnej subjektivity.

Pre zaujímavosť tu pripomeňme, že Foucault spájal toto odstránenie intencionálneho subjektu s modernými mocenskými vzťahmi, ktoré zasa spájal s vojnou.⁷ Podľa mňa mu išlo o to, že konajúce subjekty sú už samy výsledkom predchádzajúceho konania a že horizont nášho konania je konštitutívnu možnosťou samotnej našej schopnosti konať a že nie je len, či výlučne vonkajšou oblasťou či scénou nášho pôsobenia. Čo je však ešte dôležitejšie, konanie týchto subjektov je súčasťou reťazca jednotlivých činov, ktoré už nemožno považovať za lineárnu postupnosť a ktorých dôsledky už nemožno predpovedať. Inštrumentálny vojenský subjekt však, ako sa zdá, vyslovuje slová, ktoré sa priamo materializujú v deštruktívnych činoch. A počas celej vojny to vyzeralo tak, akoby si maskulínny západný subjekt privlastnil božskú moc premieňať slová na činy; keď nám komentátori predvádzali precíznosť tejto deštrukcie, keď ju sledovali či keď nám ju približovali v modelových situáciách, takmer všetci žiarili šťastím. Na začiatku vojny sa na televíznej obrazovke hovorilo o „eufórii“ a jeden z komentátorov sa vyjadril, že americké zbrane sú „hrozivo krásne“ (CBS), pričom už vopred s veľkou fantáziou ospevoval ich schopnosť účinne potlačiť opozíciu proti svetovému spojenectvu i zvládnuť dôsledky tohto svojho činu. No ten, čo koná inštrumentálne a priebežne ospevuje účinnosť vlastných zámerov, nemôže predvídať dôsledky svojho činu. Foucault však upozorňoval práve na to, že sám tento subjekt je produktom genealógie, ktorú negujeme vo chvíli, keď subjekt začneme považovať za jediného pôvodcu svojho konania, a že dôsledky činu vždy zatlačujú do úzadia vyslovený zámer či cieľ. A skutočne, dôsledky inštrumentálneho konania sa vždy môžu vymknúť spod kontroly subjektu, spochybniť racionálnu transparentnosť jeho intencionality, a tým aj definíciu samotného subjektu. Vláda USA a niektorí jej spojenci nám podľa mňa predviedli práve takúto oslavu fantastického subjektu, ktorý určuje svoj svet jednostranne a ktorý do istej miery reprezentujú hlavy generálov na dôchodku, črtajúce sa hrozivo na pozadí mapy Stredného Východu, pričom hlava takéhoto hovoriaceho generála je akoby rovnako veľká, ba i väčšia ako oblasť, ktorú sa snaží ovládnuť. V istom zmysle je to obraz imperialistického subjektu, vizuálna alegória samotného konania.

Niekoľko by sa mohol domnievať, že tu rozlišujem medzi konaním samotným a akousi reprezentáciou, ja však chcem vyjadriť čosi dôležitejšie. Možno ste si všimli, že Colin Powell, náčelník generálneho štábu vyriekol čosi, čo je podľa mňa novou vojenskou konvenciou, podľa ktorej ostreľovanie raketami je „nasadením ťažkých zbraní“ (po anglicky *delivery of an ordnance* – pozn. prekl.). Tento výraz je podľa mňa príznačný; prezentuje akt násillia ako právny akt (vojenský výraz „ordnance“ /ktorý tu prekladá-

me ako ťažké zbrane – pozn. prekl./ súvisí etymologicky s právnickým výrazom „ordinance“ /nariadenie – pozn. prekl./), takže deštrukcia sa tu zaodieva do hávu akejśi usporiadanosťi; navyše raketa tu vystupuje ako akési nariadenie, ako rozkaz, ktorý sa má splniť, takže je akýmsi rečovým aktom, ktorý nielenže prináša isté posolstvo – Opustite územie Kuvajtu! –, ale toto posolstvo aj účinne presadzuje pod hrozbou smrti a prostredníctvom smrti samotnej. Toto posolstvo sa, pravda, nikdy k nikomu nedostane, pretože svojho adresáta zabíja; nie je to teda vôbec žiadne nariadenie, ale stav, keď stroskotávajú všetky nariadenia, pretože je odmietnutím komunikácie. A pokiaľ ide o tých, čo prežijú a môžu si posolstvo prečítať, tí ho nikdy nepochopia tak, ako to niekedy doslova stojí napísané na rakete.

Po celý čas sme boli svedkami tejto vojny a zúčastňovali sme sa na nej vďaka tomu, že televízna obrazovka sa vlastne stala zrakom bombardujúceho pilota. V tomto zmysle nie je vizuálny záznam tejto vojny jej *reflexiou*, ale stvárnením jej prízračnej štruktúry a patrí tak vlastne k prostriedkom, ktorými sa ako vojna sociálne konštituuje a prezentuje. Takzvaná „inteligentná bomba“ svoj cieľ na ceste k nemu zaznamenáva – vpredu má kameru, akýsi optický falus; filmový záznam vyšle potom späť do riadiaceho centra a film sa odvysielá v televízii. Televízna obrazovka i televízny divák sa tak v konečnom dôsledku stávajú súčasťou rozšíreného mechanizmu bomby samotnej. V tomto zmysle ako diváci sami aj bombardujeme, sme totožní s bombardérom i s bombou, letíme priestorom zo Severnej Ameriky do Iraku, bezpečne usalašení na pohovke vo svojej obývačke. Obrazovka inteligentnej bomby sa, pravda, zničí v okamihu, keď dokoná svoje deštruktívne dielo; to znamená, že ide o záznam dôkladného deštruktívneho diela, v ktorom sa vlastne nikdy nezaznamená jeho deštruktivnosť – a to vedie k fantómovému rozlíšeniu medzi zásahom a jeho dôsledkami. Ako diváci teda verne stvárnime alegóriu vojenského triumfu: počas odhmotneného zabíjania bez akéhokoľvek krviprelievania sme stále absolútne nedotknuteľní, zachovávame si vizuálny odstup a vlastnú telesnú bezpečnosť. V tomto zmysle je náš vzťah k miestu deštrukcie absolútne bezprostredný, absolútne podstatný a absolútne dištancovaný. Sme symbolom majestátnej sily, ktorá z vtáčej perspektívy všetko vidí globálne, symbolom odteleného zabijaka, ktorého zabiť nemožno. Sme ostreľovačom – symbolom imperialistickej vojenskej sily. Televízna obrazovka tento pohľad z vtáčej perspektívy znásobuje, zaručuje nám pocit transcencie, predstavu odhmotneného nástroja deštrukcie, absolútne chráneného pred odvetou vďaka bezpečnému elektronickému odstupu.

Tento pohľad z vtáčej perspektívy sa nikdy nepriblíži natoľko, aby videl *dôsledky* svojej deštrukcie – keď sa obrazovka už – už blíži k miestu deštrukcie, jednoducho sa sama zničí. A aj keď cieľom bolo ukázať, že ide o ľudské bombardovanie, ktorého cieľom sú iba budovy a vojenské objekty, to, čo sme videli, bolo naopak výsledkom obmedzeného pohľadu cez určitý rámec, do ktorého sa už nevošlo systematické ničenie obyvateľstva – čo Foucault nazýva moderným snom štátov.⁸ Azda by sme to mohli vyjadriť aj inak: je to rámec efektívne uskutočňujúci anihiláciu, ktorej

skutočnosť systematicky zastiera, a to práve tým, že pod rúškom dokazovania schopnosti presného cielenia zastiera pohľad na svoje ciele.

Polobozský vojenský subjekt Spojených štátov, ktorý sa v eufórii stotožnil s fantastickou predstavou, že svoje ciele dosahuje bez problémov, nedokáže pochopiť, že jeho činy viedli k dôsledkom ďaleko prekračujúcim jeho fantastické zámeri; domnieva sa, že dosiahol svoje ciele za pár týždňov a že jeho dielo bolo dovŕšené. No toto dielo pokračuje aj potom, čo tento intencionálny subjekt oznámil jeho zavŕšenie. V dôsledku jeho činov sa už násillie udomácnilo na takých miestach a v takých podobách, že už nedokáže nielen predvídať, ale v konečnom dôsledku ani zvládnuť ďalšie dôsledky, ktoré povedú k masívnemu a prudkému odporu voči bludným konštrukciám západného subjektu.

Dovoľte mi teraz vrátiť sa k téme. Subjekt sa v istom zmysle konštituuje v procese vylučovania a diferenciacie a azda aj represie, ktorú neskôr zakryje, prekryje efekt autonómnosti. V tomto zmysle je autonómia logickým dôsledkom popretia závislosti, čo znamená, že subjekt si môže zachovať ilúziu svojej autonómie, pokiaľ táto autonómia zakrýva medzeru, z ktorej sa konštituuje. Táto závislosť a táto medzera sú už sociálnymi vzťahmi, ktoré predchádzajú a podmieňujú formovanie subjektu. Nie je to teda vzťah, v ktorom subjekt nachádza sám seba, ale jeden zo vzťahov určujúcich jeho situáciu. Subjekt sa konštruuje v procese diferenciacie, ktorým sa odlišuje od konštituujúceho vonkajšieho prostredia, od oblasti zavrnutiahodnej inakosti, ktorá sa tradične, ale, samozrejme, nie výlučne spája so ženským princípom. Práve v tejto poslednej vojne sa „Arab“ vykresľoval ako zavrnutiahodný Iý i ako stelesnenie homofóbnych fantastických predstáv, čo sa prejavilo v množstve zlomyseľných vtipov založených na podobnosti slov Saddám a Sodoma.

Neexistuje žiadna ontologicky nedotknutá reflexivnosť subjektu, ktorý sa potom začlení do kultúrneho kontextu; tento kultúrny kontext, ako to už býva, tu už existuje ako konkrétna podoba procesu produkcie tohto subjektu, procesu prekrytého štandardnou formou, ktorá hotový subjekt situuje do vonkajšej siete kultúrnych vzťahov.

Niekoľko by sa mohol nazdávať, že predpokladom *cieľavedomého konania* subjektu je vopred daný subjekt. Tvrdiť, že subjekt je konštituovaný, však neznamená tvrdiť, že je determinovaný; naopak, konštituovanosť subjektu je priamo podmienkou jeho cieľavedomého konania. Čo totiž umožňuje cielené a zásadné pretvorenie kultúrnych a politických vzťahov, ak nie vzťah, ktorý sa môže obrátiť sám proti sebe, ktorý možno pretvoriť a proti ktorému sa možno postaviť? Musíme z teoretického hľadiska od začiatku predpokladať cieľavedomé konanie subjektu – ešte *predtým*, než formulujeme podmienky takej významnej sociálnej a politickej úlohy, akou je transformácia, odpor či radikálna demokratizácia? Ak vopred teoreticky nezaručíme takéhoto aktéra, musíme sa vzdať transformácie a politickej praxe, ktorá má zmysel? Cieľavedomé konanie patrí podľa mňa k chápaniu človeka ako inštrumentálneho činného subjektu, ktorý je konfrontovaný s vonkajšou oblasťou politického. Ak však súhlasíme s tým, že politika a moc existujú už

na úrovni, kde sa tento subjekt a jeho cieľavedomé konanie artikuluje a ktorá ho umožňuje, potom toto konanie možno vopred *predpokladať* iba za cenu, že odmietneme skúmať jej štruktúru. Musíme si uvedomiť, že „cieľavedomé konanie“ neexistuje formálne – a ak áno, potom to nijako neovplyvňuje náš problém. V istom zmysle je epistemologický model, ktorý postuluje vopred daný subjekt, resp. činný subjekt, modelom odmietajúcim uznať, že *cieľavedomé konanie je vždy a jedine predovšetkým politickým konaním*. Preto má zrejme kľúčový význam spochybňovanie podmienok, ktoré ju umožňujú, i to, že ju neberieme so samozrejmosťou ako apriórnu záruku. Musíme si naopak položiť otázku, aké možnosti mobilizácie vznikajú na základe súčasnej vzájomnej konfigurácie diskurzu a moci. Ako môžeme pretvoriť samotnú maticu moci, ktorá nás konštituuje, ako rekonštituovať dedičstvo tejto konštituovanosti, ako dosiahnuť, aby tieto procesy regulácie pôsobili proti sebe, a destabilizovali tak existujúce mocenské režimy? Ak je totiž subjekt konštituovaný mocou, táto moc neprestáva pôsobiť ani vo chvíli, keď sa jeho konštituovanosť završí, pretože subjekt nie je nikdy konštituovaný úplne, ale si ho znovu a znovu niekto podrobuje a vytvára. Takýto subjekt nie je ani základom, ani výsledkom, je permanentnou možnosťou istého procesu znovuzvýznamňovania (resignifying), ktorý iné mocenské mechanizmy síce manipulujú a zadržávajú, ktorý však zároveň predstavuje možnosť transformácie aj pre moc samotnú. Nestačí konštatovať, že subjekt sa nevyhnutne angažuje v politickej oblasti; pri takomto fenomenologickom vyjadrení sa stráca myšlienka, že subjekt je čosi vopred regulované a vytvárané. A ako taký je absolútne politický; a *najpolitickejšie* je vlastne v tom ohľade, v ktorom sa o ňom tvrdí, že predchádza samotnú politiku. Takáto foucaultovská kritika subjektu neznamená, že s ním skončujeme alebo ohlásime jeho smrť; tvrdíme iba to, že niektoré verzie chápania subjektu sú politicky zradné.

Ak totiž subjekt chápeme ako vopred daný východiskový bod politiky, vyhýbame sa otázke politického konštituovania a regulácie samotného subjektu; treba mať totiž na pamäti, že subjekty sa konštituujú na základe vylučovacieho procesu, t. j. vytvorením oblasti deautorizovaných subjektov, akýchsi predsubjektov hodných opovrhnutia, obrovských skupín ľudí, ktoré sa jednoducho prehliadajú. To sa jasne ukazuje napríklad v zákone, podľa ktorého človek musí najprv splňať isté podmienky, aby vôbec mohol podať žalobu vo veci sexuálnej diskriminácie alebo v prípade znásilnenia. Tu sa vynára naliehavá otázka, kto tieto podmienky splňa a ktoré systematické mechanizmy zbavovania moci zabraňujú istým postihnutým stranám, aby pred súdom mohli efektívne vystupovať ako Ja. V zakrytejšej podobe, v sociálnej teórii, akú reprezentuje práca Alberta Memmiho *The Colonizer and the Colonized*, ktorá je inak naliehavou výzvou na radikálne uskutočnenie občianskych slobôd, ženy nepatria ani do jednej z týchto kategórií – ani medzi utlačovateľov, ani medzi utláčaných.⁹ Akú teoretickú podobu nadobúda vylúčenie žien z kategórie utláčaných? Na základe istého chápania pozícií subjektu sa tu ženy vylučujú z opisu utlačania, čo vedie k inému typu utlačania ako dôsledku práve tohto *vymazania*, ktoré je základom postulo-

vania emancipačného subjektu. Ako jasne ukazuje Joan Scott v práci *Gender and the Politics of History*, ak sme už pochopili, že subjekty sa formujú na základe vylučovacích procesov, potom je z politického hľadiska nevyhnutné sledovať procesy tohto konštruovania a vymazávania.¹⁰

Predchádzajúce riadky v krátkosti načrtávajú akési foucaultovské znovuo značenie (reinscription) subjektov, úsilie dať subjektu nový význam (to resignify the subject), v dôsledku ktorého sa stáva miestom znovuzvýznamňovania (resignification). V konečnom dôsledku to teda nie je žiadne „autoritatívne zbohom“ subjektu per se, ale skôr výzva reformulovať tento pojem mimo epistemologicky daného rámca. Možno však Foucault skutočne nie je postmoderný; napokon, jeho analytika je analytikou *modernej* moci. Hovorí sa tu, pravda, o smrti subjektu, ale o aký subjekt pritom ide? A aký status má výpoveď, ktorá ohlasuje jeho zánik? Čo nám dnes hovorí, že subjekt je mŕtvy? Je pomerne jasné, že o niečom takom sa hovorí – ako inak by sme túto výpoveď mohli počuť? Smrť tohto subjektu teda zrejme neznamená koniec uvedomelého konania, hovorenia či politickej diskusie. Často sa hovorí, že práve teraz, keď ženy začínajú dosahovať pozíciu subjektu, sa začína aj postmodernisticky vyhlasovať, že subjekt je mŕtvy (je rozdiel medzi postštrukturalistickými postojmi, podľa ktorých subjekt *nikdy* neexistoval, a postojmi postmodernistickými, podľa ktorých subjekt *kedysi* mal svoju integritu, ale stratil ju). Niektorí to považujú za sprisahanie proti ženám a iným skupinám bez občianskych slobôd, ktoré iba začínajú hovoriť samy za seba. Čo sa tým však presne myslí a ako vysvetlíme ostrú kritiku subjektu ako nástroja západného imperialistického hegemonizmu, ako ho tematizuje Gloria Anzaldúa¹¹, Gayatri Spivak¹² a ďalšie teoretičky postkolonializmu? Áno, upozorňujú nás, že v samotnom boji za občianske práva a za demokratizáciu si môžeme osvojiť práve tie vzory nadvlády, ktoré nás utláčajú, ak si neuvedomíme, že nadvláda funguje práve ako regulácia a vytváranie subjektov. V akých vylučovacích procesoch sa konštruoval feministický subjekt a ako teraz tieto vylúčené oblasti prenasledujú „integritu“, „jednotu“ feministického „my“? A ako je to možné, že samotná táto kategória, samotný subjekt „my“, na ktorý sa vraj máme spoliehať vo veci solidarity, vedie práve k rozdrobenosti, ktorú má potláčať? Chcú sa ženy stať subjektmi podľa vzoru, ktorý vyžaduje a vytvára oblasti zavrnutých, alebo sa feminizmus musí stať procesom sebakritickým voči procesom, v ktorých sa vytvárajú kategórie identity a ktoré ich aj destabilizujú? Chápať konštrukciu subjektu ako politický problém nie je to isté ako subjekt zavrhnúť; naopak, dekonštrukcia znamená iba to, že zrušíme akúkoľvek viazanosť na to, na čo referuje výraz „subjekt“, a že vezmeme do úvahy jeho jazykové funkcie pri upevňovaní a maskovaní autority. Dekonstruovať neznamená negovať alebo zamietnuť, ale spochybniť, a čo je azda najdôležitejšie, otvoriť tento výraz novému, doteraz neprípustnému použitiu či začleneniu.

Zdá sa, že vo feminizme existuje akási politická potreba vystupovať v mene *žien a za ženy* a ja túto potrebu nepieram. Áno, tak funguje zastupiteľská politika a v tejto krajine sa skutočne nedá lobbovať bez odvolávania sa na

politiku identity. Súhlasíme teda s tým, že demonštrácie, úsilie o zmeny v legislatíve i radikálne hnutia musia formulovať svoje nároky v mene žien.

Táto potreba sa však musí zlúčiť s ďalšou potrebou. Vo chvíli, keď sa kategória ženy začne používať na opis skupiny, v mene ktorej feminizmus vystupuje, nevyhnutne sa musí začať aj vnútorná diskusia o deskriptívnom obsahu tohto termínu. Jedni/jedny tvrdia, že ženy ako darkyne života sa vyznačujú istou ontologickou špecifickosťou, ktorá je základom ich špecifických právnych a politických záujmov v zastupiteľskej oblasti; iní/iné zasa považujú materstvo za sociálny vzťah, t. j. za špecifické postavenie žien v súčasných sociálnych podmienkach vo všetkých kultúrach. Ďalší/ďalšie sa zasa odvolávajú na Gilligan a iné autorky a snažia sa postulovať akúsi špecifickosť ženstva, prejavujúcu sa v ženských spoločenstvách či v ich spôsobe poznávania. No zakaždým, keď sa táto špecifickosť artikuluje, vyvolá to práve v skupine, ktorá sa má stanovením spoločného znaku *zjednotiť*, záporné reakcie a skupina sa rozdrobuje. V osemdesiatych rokoch oprávnené vystúpili proti feministickému „my“ farebné ženy, ktoré tvrdili, že toto „my“ bolo jednoznačne biele a že hoci malo jednotu hnutia upevniť, stalo sa zdrojom jeho nepríjemnej roztrieštenosti. Úsilie vymedziť špecifikum ženskosti na základe materstva – chápaného biologicky alebo sociálne – viedlo k podobnej roztrieštenosti a dokonca k dištancovaniu od feminizmu vôbec. Iste, nie všetky ženy sú matkami; niektoré nimi byť nemôžu, iné sú ešte príliš mladé a niektoré zasa príliš staré, ďalšie sa rozhodli matkami nebyť, a pre mnohé z tých, čo matkami sú, nemusí byť materstvo nevyhnutne východiskovým bodom ich politickej angažovanosti vo feminizme.

Podľa mňa každé úsilie dať kategórii ženy univerzálny či špecifický obsah vedie za predpokladu, že sa *vopred* vyžaduje záruka solidarity, nevyhnutne k roztrieštenosti, takže „identita“ ako východiskový bod nikdy nemôže byť zjednocujúcim základom feministického politického hnutia. Kategórie identity nie sú nikdy iba deskriptívne, ale vždy aj normatívne, a teda aj vylučujúce. To neznamená, že by sa pojem „ženy“ nemal používať alebo že by sme mali ohlásiť smrť tejto kategórie. Naopak, ak sa vo feminizme predpokladá, že slovo „ženy“ označuje neoznačiteľnú oblasť rozdielov, ktorú deskriptívna kategória identity nemôže totalizovať ani sumarizovať, potom sa samotný tento výraz stáva miestom permanentnej otvorenosti a potenciálneho znovuzvýznamňovania (resignifiability). Podľa mňa by sme si mali vlastne rozpory medzi ženami v otázke obsahu tohto termínu chrániť a vysoko ich hodnotiť – mali by sa stať nepodmieneným základom feministickej teórie. Dekonstruovať subjekt feminizmu teda neznamená prestať tento termín používať, ale naopak, otvoriť ho budúcim rozmanitým významom (significations), emancipovať ho od maternalistických a rasistických ontológií, na ktoré sa obmedzoval, a nechať ho pôsobiť ako miesto, kde sa môžu objaviť nepredvídané významy.

Možno paradoxne práve toto odpútanie kategórie žien od jej fixného referenta umožňuje ono „cieľavedomé konanie“. Ak tento termín totiž umožňuje znovuzvýznamňova-

nie (resignification), ak jeho referent nie je fixný, potom tu vzniká možnosť nových konfigurácií tohto termínu. V istom zmysle sa význam slova ženy príliš dlho pokladal za samozrejmy a to, čo sa ustálilo ako jeho „referent“, sa „ustálilo“, normalizovalo, imobilizovalo a paralyzovalo v rôznych postaveniach subordinácie. V konečnom dôsledku sa zvýznamňované (signified) spojilo s referentom, pričom sa predpokladalo, že istá množina významov patrí k podstate a skutočnej prirodzenosti samotných žien. Pochopiť referenta ako to, čo je zvýznamňované (signified) a autorizovať či chrániť kategóriu žien ako miesto potenciálnych nových významov (a site of possible resignifications) znamená rozšíriť možnosti skrývajúce sa v statuse „byť ženou“ a v tomto zmysle aj vytvoriť podmienky pre to, aby cieľavedomé konanie nadobudlo vyšší zmysel.

Možno si však položiť otázku: Nemal by tu byť súbor noriem, na základe ktorých by sme určovali, ktoré opisy patria do kategórie ženy a ktoré nie? Jedinou odpoveďou na túto otázku môže byť protioptázka: Kto by súbor týchto noriem stanovil a k akým sporom by viedli? Stanovenie normatívneho základu pre riešenie problémov súvisiacich s otázkou, čo má byť správne zahrnuté do opisu žien, by sa stalo iba (a vždy) miestom nového politického sporu. Týmto základom by sa nič nevyriešilo – iba by sa nevyhnutne stal obetou vlastnej autoritárskej úskočnosti. Tým nechcem povedať, že žiadny takýto základ neexistuje, naopak – všade tam, kde existuje, bude narážať na vlastné obmedzenia a povedie k sporom. Fakt, že takýto základ existuje len preto, aby sme ho spochybňovali, je, ako to už býva, permanentným rizikom procesu demokratizácie. Odmietajú tento zápas znamená obetovať radikálnu demokratickú hybnú silu feministickej politiky. K riziku tohto procesu patrí aj to, že kategória ženy je neobmedzená a že dokonca niekedy slúži aj antifeministickým cieľom. Toto riziko je však dôsledkom samotného fundacionalizmu, ktorý sa snaží feminizmus pred daným rizikom uchrániť. Toto riziko v istom zmysle je, a teda vlastne nie je základom každej feministickej praxe.

V závere svojho príspevku by som sa chcela venovať problému, ktorý s predchádzajúcim problémom úzko súvisí a ktorý vyplýva z predpokladu, že feministická teória sa nemôže rozvíjať bez predpokladu materiálnosti ženského tela, materiálnosti pohlavia. Antipostmodernizmus donekonečna opakuje: Ak je všetko iba diskurz, znamená to, že telo v skutočnosti neexistuje? Ako máme chápať fyzické násilie, ktorému sú ženy vystavené? Ako odpoveď na túto kritiku by som chcela pripomenúť, že už samotná formulácia otázky prezrádza nepochopenie kľúčového momentu.

Neviem, čo je postmodernizmus, ale mám istú predstavu o tom, čo by sa stalo, keby sme pojmy telo a telesnosť podrobili dekonštruktívnej kritike. Dekonstruovať pojem telesnosť či telo neznamená tieto termíny odmietajú. Dekonstruktívne týchto termínov znamená skôr to, že ich naďalej budeme používať, opakovať, opakovať s úmyslom vyvrátiť ich a že ich zbavíme ich miesta v kontextoch, kde sa používali ako nástroje represívnej moci. Tu treba, pravda, celkom jasne konštatovať, že možnosti teórie sa nevyčerpávajú tým, že buď telesnosť *predpokladá*, alebo ju *popiera*.

Mojím cieľom práve nie je ani jedno, ani druhé. Spochybniť nejaký predpoklad neznamena odmietnuť ho; znamená to naopak zbaviť ho jeho metafyzickej záťaže, aby mohol slúžiť veľmi odlišným politickým cieľom. Problematizovanie tela znamená predovšetkým stratu epistemologickej istoty, no táto strata nevedie nevyhnutne k politickému nihilizmu.¹³

Ak dekonštrukcia telesnosti tela zbavuje tradičný ontologický referent tohto termínu dôležitosti a problematizuje ho, neznamena to, že zmrazuje, odmieta, robí zbytočným či zbavuje významu jeho používanie; naopak, vytvára podmienky pre mobilizovanie významujúceho (signifier), ktoré môže viesť k alternatívnym výsledkom.

Veźmeme si najtesnejší zo všetkých pojmov, „pohlavie“, ktorý Monique Wittig označuje za absolútne politickú kategóriu a ktorý Michel Foucault nazýva regulatívnou a „fiktívnou jednotou“. Podľa oboch týchto autorov pohlavie *neopisuje* prvotnú telesnosť, ale ju reguluje a cezeň sa telesnosť tela stáva *zrozumiteľnou*. Podľa oboch, hoci u každého inak, sex vnucuje telu podvojnú a uniformitu, aby sa za každú cenu zachovala reprodukčná sexualita. Na inom mieste som fungovanie tohto systému analyzovala podrobnejšie, ale pre naše terajšie ciele by som rada pripomenula, že tento druh kategorizácie možno nazvať násilnou a sputnávajúcou kategorizáciou a že takáto hierarchizácia a postulovanie tiel na základe kategórie pohlavia je samo osebe telesným násilím.

Toto násilie, násilie v podobe znaku, ktorým sa určuje, čo udeľuje významy (signify), a čo nie, čo bude, a čo nebude zahrnuté do rámca zrozumiteľného, nadobúda väčší politický význam, keď sa toto násilie stáva zákonom autoritatívnej legislatívy, určujúcej, čo sa považuje za telesnosť pohlavia.

Čo nám teda tento druh postštrukturalistickej analýzy môže povedať o násilí a utrpení? Azda to, že musíme na rozdiel od predchádzajúcich modelov vidieť, že sú agresívnejšie, že majú väčšiu konštitutívnu silu a že sú rafinovanejšie? To bola do istej miery hlavná myšlienka mojich predchádzajúcich úvah o vojne. Dovoľte mi vyjadriť ju teraz inak a v inom kontexte.

Veźmeme si právne predpisy, ktoré určujú, čo sa považuje, a čo sa nepovažuje za znásilnenie. Tu sa politika násillia uplatňuje prostredníctvom určovania toho, čo je, a čo nie je výsledkom násillia.¹⁴ Násillie tu teda funguje už pri tomto predbežnom rozhodovaní, pri vyčleňovaní toho, čo spadá, a čo nespadá pod označenie „znásilnenie“ či „vládne násillie“; v štátoch, kde sa vyžaduje dvanásť empirických dôkazov, aby sa čin mohol kvalifikovať ako „znásilnenie“, potom bude rozhodovanie o tom, čo možno označiť za znásilnenie, uľahčené vládou.

Podobný spôsob uvažovania funguje v diskurzoch o znásilnení, keď sa tvrdí, že za znásilnenie ženy nesie zodpovednosť jej vlastné „pohlavie“. Tak napríklad obhajca sa v procese proti bande násilníkov v New Bedforde spýtal žalobkyne: „Ak žijete s mužom, prečo sa teda potulujete po uliciach, a pritom vás znásilňujú?“¹⁵ „Potulovať sa“ je v tejto vete z gramatického hľadiska v rozpore s výrazom „a pritom vás znásilňujú“, ktorý naznačuje trpnosť. Ak by sme

vetu brali doslova, bolo by, pravda, ľahké „potulovať sa“ a zároveň „byť znásilňovaná“ — naznačovalo by to, že tu existuje nejaký mlčky predpokladaný (azda cielený?) prechod od jedného k druhému. Ak zmyslom tejto vety je „potulovať sa po uliciach (s cieľom byť) znásilnená“, čo sa zdá byť jedinou logickou možnosťou, ako prepojiť tieto dve časti vety, potom je objektom aktívneho úsillia ženy práve znásilnenie ako pasívny zisk. Prvá časť vety totiž naznačuje, že táto žena „patrí“ domov, k svojmu mužovi, že „doma“ je domácim vlastníctvom tohto muža a že „v uliciach“ sa stáva predmetom lovu. Ak chce byť znásilnená, chce sa vlastne stať majetkom niekoho druhého, a tento cieľ sa stáva súčasťou jej túžby, ktorá sa tu z hľadiska realizácie chápe ako posadnutosť. Táto žena „sa potuluje po uliciach“, čím sa chce povedať, že chodí a pod každým kameňom hľadá nejakého násilníka, ktorý by ju uspokojil. V onej vete je štruktúrnym princípom jej túžba „byť znásilnená“, pričom „znásilnenie“ sa tu chápe ako akt vedomého sebavyvlastnenia. Stať sa majetkom muža je cieľom jej „pohlavia“ vyjadreného v jej sexuálnej túžbe a znásilnenie je realizáciou tohto privlastnenia, odohrávajúcou sa „na ulici“ (podľa tejto logiky znásilnenie súvisí s manželstvom tak, ako súvisia ulice s domovom, t. j. „znásilnenie“ je vlastne pouličným manželstvom, manželstvom bez domova, manželstvom pre dievčatá bez domova, a manželstvo je vlastne domestikovaným znásilnením), preto je „znásilnenie“ logickým dôsledkom uskutočnenia jej pohlavia a sexuality mimo rodinného života. Nevadí, že sa znásilnenie odohralo v bare, veď „bar“ je podľa tejto predstavy iba predĺžením „ulice“, ba azda jej exemplárnym momentom, pretože okrem domova ako domáceho manželského priestoru tu neexistuje žiadna ochranná stena, žiadna ochrana. V každom prípade jedinou príčinou násillia spáchaného na tejto žene je podľa tejto predstavy jej „pohlavie“, ktoré prirodzene usilluje o vyvlastnenie, a tak, keď je vytrhnuté z domáceho vlastníctva, prirodzene usilluje o vlastné znásilnenie, a je teda zaň zodpovedné.

Kategória pohlavia tu funguje ako princíp produkcie a regulácie zároveň, príčinou násillia sa ako formatívny princíp tela stáva sexualita. Pohlavie je tu kategóriou, ale nie iba reprezentáciou; je princípom vytvárania, zrozumiteľnosti a regulácie, ktorý presadzuje násillie, aby ho vzápätí racionalizoval. Tie isté termíny, ktorými sa násillie vysvetľuje, toto násillie aj *uzakónňujú* a *pripúšťajú*, že násillie sa dialo už predtým, než nadobudlo empirickú podobu trestného činu. Toto slovné uzakónnenie *ukazuje*, že násillie je dôsledkom vyvlastnenia spôsobeného touto analýzou, dôsledkom vymazania a popretia, ktorým sa vymedzuje oblasť a čitateľnosť trestných činov. Pohlavie ako kategória, ktorá efektívne vytvára politický význam toho, čo opisuje, tu určuje, čo možno, a čo nemožno označiť, a tým produkuje svoje utajené „násillie“.

Slová „násillie“ a „pohlavie“ tu píšem v úvodzovkách: je to znak istej dekonštrukcie, konca politiky? Alebo tým zdôrazňujem opakovateľnú štruktúru týchto termínov, to, že sa ľahko opakujú, že sú často nejednoznačné, a to práve preto, aby som podporila politickú analýzu? Dávam ich do úvodzoviek preto, aby som ukázala, že sú predmetom spo-

ru, že sú k dispozícii, preto, aby som tento spor vyvolala, aby som spochybnila ich tradičné používanie a aby sme hľadali nejaké iné. Tieto úvodzovky nespochybňujú naliehavosť či dôveryhodnosť pohlavia či násillia ako politických problémov. Ukazujú skôr, že samotná ich telesnosť sa definiuje absolútne politicky. Svojimi úvodzovkami chcem tieto termíny denaturalizovať a označiť tieto znaky za miesta politickej diskusie.

Ak tu existuje obava, že feminizmus už nedokáže brať subjekt, jeho rod, jeho pohlavie či jeho telesnosť ako samozrejmosť, a preto zanikne, potom by asi stálo za to zväziť, k akým politickým dôsledkom by viedlo úsilie zachovať na pôvodnom mieste práve premisy, ktoré sa od počiatku usillovali o našu subordináciu.

Poznámky

Odlíšna verzia tohto referátu odznela po prvýkrát pod názvom *Feminism and the Question of Postmodernism* na Greater Philadelphia Philosophy Consortium v septembri 1990.

- 1 Tu treba poznamenať, že niektorí predstavitelia najnovšej politickej teórie, najmä Ernesto Laclau a Chantal Mouffe (*Hegemony and Socialist Strategy*. Verso, Londýn 1968), William Connolly (*Political Theory and Modernity*. University of Wisconsin Press, Madison 1988), ako aj Jean-Luc Nancy a Philippe Lacoue-Labarthe (*Le retrait du politique*. In: *Le retrait du politique*. Editions Galilée, Paríž 1983), presadzujú názor, že politická oblasť nevyhnutne vzniká pôsobením toho, čo vytvára určujúci vonkajší priestor. Inými slovami, samotná oblasť politiky sa konštituuje vďaka produkcii a naturalizácii „pred-“ a „mimopolitického“. Ako hovorí Derrida, ide o produkciu „konštitutívneho vonkajšieho priestoru“. Tu by som chcela navrhnúť rozlíšenie medzi konštituovaním politickej oblasti, ktorá tento konštitutívny vonkajší priestor produkuje a *naturalizuje*, a politickou oblasťou, ktorá vytvára špecifické parametre tejto konštitutívnej vonkajšej oblasti a v dôsledku ktorej sa tieto parametre stávajú *náhodnými*. Vzťahy diferenciácie, ktorými sa konštituuje samotná politická oblasť, podľa mňa nikdy nemožno zrekonštruovať úplne (práve preto, že status tohto rekonštruovania by sa musel sám rekonštruovať *ad infinitum*), napriek tomu však pokladám Connollyho pojem konštitutívnych antagonizmov za inštruktívny; tento pojem má svoju paralelu u Laclau a Mouffa, kde pripomína istú formu politického boja spochybňujúceho parametre samotného politického systému. To je mimoriadne dôležité z feministického hľadiska, keďže základy politiky („univerzalita“, „rovnosť“, „subjekt práv“) sa vytvorili v procese nepovšimnutého rasového a rodového vylúčovania a spojením politiky s verejným životom, vďaka ktorému sa privátne (reprodukčné procesy, oblasť femininity) stali oblasťou predpolitického.
- 2 Kristeva, Julia: *Black Sun: Depression and Melancholy*. Columbia University Press, New York 1989, s. 258 — 259.
- 3 Aj v názve článku i v samotnom článku Seyly Benhabib *Epistemologies of Postmodernism: A Rejoinder to Jean-François Lyotard*. In: *Feminism/Postmodernism*. (Ed. Linda Nicholson.) Routledge, New York 1989 je Lyotard spájaný s najrôznejšími mysliteľmi, ktorí všetci u nejj vystupujú pod hlavičkou „postmodernizmu“.
- 4 Veľmi jasne to vidieť na feministickej kritike Jürgena Habermasa a Catharine MacKinnon. Pozri Young, Iris: *Impartiality and the Civic Public: Some Implications of Feminist Criticisms of Modern Political Theory*. In: Benhabib, Seyla — Cornell, Drucilla (ed.): *Feminism as Critique: Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalism*. Basil Blackwell, Oxford 1987; Fraser, Nancy: *Unruly Practices: Power and Gender in Contemporary Social Theory*. University of Minnesota Press, Minneapolis 1989; a najmä *What's Critical about Critical Theory: The*

Case of Habermas and Gender; Wendy Brown: *Razing Consciousness*. In: *The Nation*, 3250, 2. január, s. 8 — 15, 1990.

- 5 Pozri úvod Nandy Ashis k práci *The Intimate Enemy: Loss and Recovery of Self under Colonialism* (Oxford University Press, New Delhi 1983), v ktorom hovorí o pojme alternatívnych univerzalít.
- 6 V tejto súvislosti treba pripomenúť pojem „hybridnosti“ u Homi Bhabha. Pozri *The Location of Culture*. Routledge, New York 1994.
- 7 Foucault, Michel: *The History of Sexuality*. Zv. 1., *Predhovor*. Random House, New York 1994.
- 8 „Vojny sa už nevedú v mene panovníka, ktorého treba brániť; vedú sa v mene existencie každého: mobilizujú sa celé populácie, aby sa zúčastnili na masovom vyvražďovaní v mene životnej nevyhnutnosti; masakry sa stali súčasťou života.“ A neskôr dodáva: „Strategický princíp vedenia vojen — podľa ktorého človek musí dokázať zabiť, aby prežil — sa stal strategickým princípom štátov. Tu však už nejde o právu zvrchovanosti; v hre je biologická existencia obyvateľstva. Ak je genocída skutočne snom moderných mocností, nie je to dôsledok návratu odvekého práva zabíjať; je to dôsledok toho, že moc sa situuje a vykonáva na úrovni života, druhu, rasy a širokého obyvateľstva...“ Foucault: *The History of Sexuality*, s. 137.
- 9 „Aj keď vzbura vrcholí,“ píše Memmi, „kolonizovaný stále vyzakazuje stopy a dôsledky dlhodobého spolunažívania s kolonizátorom (tak ako úsmevy a pohyby ženy dokonca aj počas rozvodového procesu podivne pripomínajú správanie jej manželky).“ Memmi tu postuluje analógiu, ktorá predpokladá, že kolonizovaný a kolonizátor žijú v podobnom zvláštnom vzťahu ako rozvádžajúci sa manželia. Táto analógia paradoxne naznačuje feminizáciu kolonizovaného, pričom kolonizovaný sa pokladá za podriadeného mužom, ako aj vylúčenie žien z kategórie kolonizovaného subjektu. Memmi, Albert: *The Colonizer and the Colonized*. Beacon Press, Boston 1965, s. 129.
- 10 Scott, Joan W.: *Gender and the Politics of History*. Columbia University Press, New York 1988, úvod.
- 11 Anzaldua, Gloria: *La Frontera/Borderlands*. Spinners Ink, San Francisco 1988.
- 12 Spivak, Gayatri: *Can the Subaltern Speak?*. In: *Marxism and the Interpretation of Culture*. (Ed.: Nelson a Grossberg.) University of Illinois Press, Chicago 1988.
- 13 Telo postulované ako prvotné voči znaku je vždy *postulované* a *zvýznamňované* (signified) ako prvotné. Týmto zvýznamňovaním vzniká *výsledok* vlastnej procedúry zvýznamňovania, telo, ktoré však napriek tomu a zároveň vystupuje ako to, čo proces zvýznamňovania (signification) *predchádza*. Ak telo zvýznamnené ako telo, ktoré predchádza zvýznamňovaniu, je výsledkom zvýznamňovania, potom mimetický či reprezentatívny status jazyka, podľa ktorého znak prichádza až po tele ako jeho nevyhnutné zrkadlo, vôbec nie je mimetický; naopak, je produktívny, konštitutívny, mohli by sme dokonca povedať *performatívny*, keďže týmto označovacím aktom sa vytvára telo, o ktorom sa potom tvrdí, že tu už bolo pred akýmkoľvek zvýznamňovaním.
- 14 Podrobnejšiu analýzu vzťahu medzi jazykom a znásilnením pozri v príspevku Sharon Marcus: *Feminists Theorize the Political*. (Ed.: Judith Butler a Joan W. Scott.) Routledge, New York 1992.
- 15 Citované podľa MacKinnon, Catharine: *Toward a Feminist Theory of the State*. Harvard University Press, Boston 1989, s. 171.

Z angličtiny preložila Lúbia Hábová

Butler, Judith: *Contingent Foundations: Feminism and the Question of „Postmodernism“*. In: *Feminist Contentions: A Philosophical Exchange*. Routledge, New York / Londýn 1995, s. 35 — 58.

